

TARİHİ TÜRK LEHÇELERİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE SESLERİN KULLANIM SIKLIĞI

The Frequency of Use of Sounds in Historical Turkish Dialects and Turkey Turkish

Rumeysa KÖROĞLU*

ÖZ

Türk dili, dünyada yaşayan en eski diller arasında yer almaktadır. Türk dilinin yazılı belgelerle takibi Orhun Yazıtları ile 8. yüzyılda başlamıştır. Sonraki yüzyıllarda Türk milletinin farklı coğrafyalara dağılmasıyla Türk dili de yayılma, değişme ve gelişme göstermiştir. Bu yayılım süresince ünlü ve ünsüz seslerin her dönemde kelime başı, kelime içi ve kelime sonunda kullanımları ve kullanım oranlarında değişiklikler olmuştur. Gökçen Durukoğlu, Köktürk Türkçesi, Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Eski Oğuz Türkçesi, Osmanlı Türkçesi ve Türkiye Türkçesi dâhil olmak üzere Türkçenin ilk yazılı belgelerinin bulunduğu 8. yüzyıldan günümüze kadar olan dokuz dönemde belirlendiği eserleri inceleyerek ünlü ve ünsüz seslerin kullanım sıklığını belirtmiştir. Toplamda 8971 kelime, kök, ek ayrımı yapılmadan metin içerisinde tekrar eden kelimeler tekrar sayılarınca esere dâhil edilmiştir. Seslerin kullanım sıklığı dönemler arasında karşılaştırılmış, grafikler ve yüzde oranlarıyla da gösterilmiştir. Bugüne kadar ünlü ve ünsüzlerle ilgili araştırmacılar tarafından birçok tanım yapılmış, görüş ortaya atılmış, çeşitli tez ve makale çalışmaları yürütülmüştür; fakat şimdiye kadar bu seslerin oranlarını dönemlere göre kelime başı, kelime içi ve kelime sonunda tespit eden benzer bir çalışma bulunmamaktadır.

Anahtar Sözcükler: yeni Türk dili, tarihi Türk lehçeleri, ünlüler, ünsüzler, Gökçen Durukoğlu.

ABSTRACT

The Turkish language is among the oldest living languages in the world. The follow up of the Turkish language with written documents started with the Orkhon Inscriptions in the 8th century. In the following centuries, with the dispersal of the Turkish nation to different geographies, the Turkish language also spread, changed and

* Yüksek Lisans Öğrencisi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul/Türkiye. E-posta: rumeysakoroglu1@gmail.com ORCID: 0000-0002-2324-7175.

developed. During this spread, there have been changes in the use of vowels and consonants at the beginning of the word, within the word and at the end of the word, and in their usage rates in each period. Gökçen Durukoğlu, by examining the works she identified in nine periods from the 8th century, when the first written documents of Turkish, including Kopturk Turkish, Uyghur Turkish, Karakhanid Turkish, Khwarezm Turkish, Kipchak Turkish, Chagatai Turkish, Old Oghuz Turkish, Ottoman Turkish and Turkey Turkish, were found and the frequency of use of consonants. In total, 8971 words were included in the work by the number of repetitions, without making any distinction between root and affixes. Frequency of use of sounds is compared between periods and shown with graphs and percentages. Until today, many definitions have been made by researchers about vowels and consonants, opinions have been put forward, and various thesis and article studies have been carried out; however, until now, there is no similar study that determines the proportions of these sounds at the beginning of the word, within the word and at the end of the word.

Keywords: new Turkish language, historical Turkish dialects, vocals, consonants, Gökçen Durukoğlu.

Durukoğlu, Gökçen (2021). *Tarihi Türk Lehçeleri Ve Türkiye Türkçesinde Seslerin Kullanım Sıklığı -Grafiklerle-*. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 152 sayfa.

Durukoğlu'nun Akademisyen kitabevi bünyesinde Ocak 2021'de yayımlanan *Tarihi Türk Lehçeleri ve Türkiye Türkçesinde Seslerin Kullanım Sıklığı* adlı eserinde dönemlere göre ünlü ve ünsüz seslerin kelime başı, kelime içi ve kelime sonundaki kullanımı toplam otuz yedi ayrı manzum ve mensur eser incelenerek elde edilmiştir. Çalışmada, Köktürk Türkçesi için *Kül Tigin*, *Bilge Kağan ve Tonyukuk Abideleri*, Uygur Türkçesi için *Huastuanift*, *Altun Yaruk* ve *Maitrisimit*, Karahanlı Türkçesi için *Kutadgu Bilig*, *Kur'an Tercümesi* ve *Atebetül-Hakayık* isimli eserler tetkik edilmiştir. Kıpçak Türkçesinden *Codex Cumanicus* ve *Munyetu'l-Guzat*, Harezmi Türkçesinden *Nehcü'l-Ferâdis*, *Mukaddimetül-Edeb* ve *Muînül Murîd* adlı dönem eserlerine başvurulmuştur. Çağatay Türkçesi için *Gara'ibü's-Sığar*, *Hüseyin Baykara Divanı* ve *Gülistan Çevirisi*, Eski Oğuz Türkçesinden *Dede Korkut Hikâyeleri*, *Süheyl ü Nev-Bahar*, *Yunus Emre Divanı*, *Kitâb-ı Gunya* ve *Mantıku't-Tayr* metinleri incelemeye dâhil edilmiştir. Osmanlı Türkçesi için *Baki Divanı*, *Şeyhülislam Yahya Divanı*, *Fehim-i Kadim Divanı*, *Mesihî Divanı*, *Mezaki Divanı*, *Sükkeri Divanı*, *Kavaid-i Osmaniye* ve *Miratül-Memalik* adlı eserlerden kelimeler seçilmiştir. Yazar, son olarak Türkiye Türkçesi için *Kırmızı Saçlı Kadın*, *Mimosa Sürgünü*, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, *La Fonten Masalları*, *Bütün Hikâyeler*, *Söylenmemiş Şarkılar* ve *Mihmandar* adlı eserlerden kelimeleri incele-

meye dâhil etmiştir. Köktürk Türkçesinden 1006, Uygur Türkçesinden 999, Karahanlı Türkçesinden 999, Harezmi Türkçesinden 1008, Kıpçak Türkçesinden 1006, Çağatay Türkçesinden 975, Eski Oğuz Türkçesinden 992, Osmanlı Türkçesinden 992 ve Türkiye Türkçesinden de 994 olmak üzere toplamda 8971 kelimedede ünlü ve ünsüz seslerin kullanım yoğunluğu gösterilmiştir. Görüldüğü gibi eser çeşitliliği çok mebzul olmakla birlikte ekseriyetle dönemin en bilinen ve en önemli eserlerinin ele alınması dikkat çekicidir; dolayısıyla yazarın eser seçiminde mutena davrandığı anlaşılmaktadır.

Gökçen Durukoğlu tarafından yazılan eser, 43 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde “Giriş” (s. 1-3) ile başlanmış, devamındaki on bir bölümde ünlüler (s. 5-40), yirmi dokuz bölümde de ünsüzlerden bahsedilmiştir (s. 41-120). Kırk birinci bölüm “8971 Sözcüğün Ünlü Ünsüz Grafikleri” (s. 121-123), 42. Bölüm “Eski Türkçe Dönemini Oluşturan Lehçelerin Ünlü Ünsüz Seslerinin Kullanım Sıklıklarının Karşılaştırılması”dır (s. 125-129). Bu bölümlerin haricinde çalışma süresince ortaya konulan bilgilerin topluca değerlendirildiği “Sonuç” (s. 131-132) bölümü de mevcuttur. Eser, “Kaynakça” (s. 133-134), “Özet” (s. 135) ve “Öz Geçmiş” (s. 137-138) bölümleri ile sona ermektedir.

“Giriş” bölümünde Altay Devri, En Eski Türkçe Devri, İlk Türkçe Devri, Eski Türkçe Devri, Orta Türkçe Devri, Yeni Türkçe Devri ve Modern/Çağdaş Türkçe Devri olmak üzere yediye ayrılan Türk dilinin tarihsel gelişimine kısaca değinilmiştir. Ardından ünlülerin ses organlarında herhangi bir engelle karşılaşmadan çıkarılan sesler ve ünsüzlerin de havanın ses çıkarma organlarına çarptırılmasıyla elde edilen sesler olduğu tanımlarında bulunulmuştur.

Girişten sonraki ilk 11 bölümde dönemlere göre kelime başı, kelime içi ve kelime sonu ünlülerinin durumları gösterilmiş ardından “Dönemlere Göre A Ünlüsü, Dönemlere Göre E Ünlüsü, Dönemlere Göre I Ünlüsü...” başlıklarıyla sekiz ünlüye ayrı ayrı yer verilmiştir. Bölüm ilk olarak Köktürk Türkçesinin kelime başındaki bütün ünlülerin kullanım oranının gösterilmesiyle başlamış, diğer tarihi Türk lehçeleri ve Türkiye Türkçesindeki görünümleriyle ele alınarak devam etmiştir. Ardından kelime ortasında ve sonundaki durumlarıyla birlikte toplu olarak ifade edilmiştir. “Dönemlere Göre A Ünlüsü” gibi devam eden tek tek ünlülerin incelemeye alındığı başlıkların içeriğinde ise misal “a” ünlüsünün kelime başında hangi dönemde ne kadar kullanıldığı grafiklerle sunulmuştur. Örneğin kelime başında “a” ünlüsü en çok Kıpçak Türkçesinde (129), en az Çağatay ve Osmanlı Türkçesinde (74); kelime içinde en fazla Türkiye Türkçesi (550), en az Karahanlı Türkçesinde (329); keli-

me sonunda en çok Türkiye Türkçesi (140), en az Karahanlı Türkçesinde (86) görüldüğü ifade edilir. Sayıca çok daha az kelimedede bulunan bazı ünlülerin hangi kelimelerde karşımıza çıktığına dair bilgiler sunulmaktadır. Örneğin Köktürk Türkçesinde “ı” ünlüsünün kelime başında ırak, ısar, ıdmak, ıduk (9), Uygur Türkçesinde ıdmak, ıgaç, inanmak, ırak (4), Karahanlı Türkçesinde inanma (1), Harezmi Türkçesinde inanmak, ırak (3), Kıpçak Türkçesinde ır (şarkı), ırahtın, ıymak (kokmak) (3), Çağatay Türkçesinde ışk (1), Eski Oğuz Türkçesinde ışk, ıssı (2), Osmanlı Türkçesinde ıyân, ışk (13) gibi kelimelerde görüldüğü belirtilmiştir.

Ünlülerin ikmalinden sonraki yirmi dokuz bölümde ünlüler için gösterilen aynı plan ünsüzler için de uygulanmıştır. Her bölümde ortaya konulan verilerden sonra bölümün sonunda o verileri toparlayan bir grafik sunulmaktadır. Örneğin dönemlere göre kelime başında, kelime içinde ve kelime sonundaki “f” ünsüzü üç ayrı grafikte gösterildikten sonra tek bir grafikte de bu bilgiler derlenmiştir. Ayrıca bazı dönemlerde genellikle kullanım sayısının az olduğu ünsüzlere de örnek kelimeler verilmiştir:

Karahanlı Türkçesi metinlerinden aldığımız 999 sözcükte C, Ğ, J ünsüzlerine sözcük sonunda rastlanmazken B ünsüzü “lakab, kitab, hacib, gazab, sebep” gibi sözcüklerle 6 defa, F ünsüzü “tasnif, musannif” gibi sözcüklerle 3 defa, H ünsüzü “medh” sözcüğü ile 1 defa, S ünsüzü “has” sözcüğü ile 2 defa, V ünsüzü “çav (şöhret, şan)” sözcüğü ile 1 defa sözcük sonunda karşımıza çıkmıştır (Durukoğlu, 2021: 64).

Bununla birlikte sunulan başlıklar altında bütün dönemlerdeki verilerin sayısı gözler önüne serildiği için dönemler arası bir karşılaştırmada bulunulabilmektedir, böylece miktarı en çok ve en az olan veya hiç karşılaşılmayan ünsüzler de grafikte kolay bir şekilde tespit edilebilmektedir:

Uygur Türkçesi kelime başı ünsüzleri grafiğinde Köktürk Türkçesine göre H (8), M (19), N (24), Ş (8) ünsüzlerinin artış göstermeye başladığı görülmektedir. H ünsüzü Hormuzta (Maniheizmde ilk insan. Hürmüz), Huastuanift (tövbe, günah çıkarma), hirza gibi kelimelerle; M ünsüzü mañigü (ebedi, sonsuz), men, monça, monta, mondag (böyle, böylesi), gibi kelimelerle; N ünsüzü ne, nice, nom (dini yasa, öğreti), namobudda, namodarma gibi kelimelerle; Ş ünsüzü ise Çince, Sanskritçe, Soğdca alıntı kelimeler şabı, şamat, şamnu gibi kelimelerle karşımıza çıkmaktadır. Köktürk Türkçesinden sözcük başındaki B, Ç, K, S, T, Y ünsüzlerinden Ç ünsüzü hariç

diğerleri bu dönemde de belirginliklerini devam ettirmektedirler (Durukoğlu, 2021: 43).

Türk tarihinin belirli dönemlerinde ve eserlerinde görülen çift ünsüzlerin de kullanımları gösterilmiştir. Bu bilgilere göre “ng” çift ünsüzü kelime içinde ve sonunda Türkiye Türkçesi hariç her dönemde; “ny” kelime içinde sadece Köktürk Türkçesinde (5), kelime sonunda Köktürk (3) ve Uygur Türkçesinde (1); “lt” kelime içinde Köktürk Türkçesinde (8); “nç” kelime içi (23) ve sonunda (12) Köktürk Türkçesinde; “nt” ise yalnızca kelime içinde ve yine Köktürk Türkçesinde (36) karşılaşılmıştır.

“8971 Sözcüğün Ünlü Ünsüz Grafikleri” isimli 42. bölümde kelime başında en çok A (831), en az I (42), kelime içinde en çok A (3578), en az Ö (301) ve kelime sonunda yine en çok A (999), en az Ö (*Mu'inül'l Mürid*'de “öhö” kelimesinde 1 defa) ünlüsünün kullanıldığı ifade edilmiştir. Tüm zamanlarda toplam olarak kelime başında en çok K (1173), kelime içinde en çok L (2284), kelime sonunda ise en çok N (1035) ünsüzünün kullanıldığı belirtilerek grafiklerle gösterilmiştir.

“Eski Türkçe Dönemini Oluşturan Lehçelerin Ünlü Ünsüz Seslerinin Kullanım Sıklıklarının Karşılaştırılması” isimli 43. bölümde, Köktürk Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi lehçelerinde ünlü ve ünsüzlerin kelime başı, içi ve sonundaki kullanım sıklıkları ile ilgili daha önce sayfalarca verilen bilgiler beş sayfada grafiklerle toplu bir şekilde gözler önüne serilmiştir.

“Sonuç” kısmında, Köktürk Türkçesinde kelime başında karşılaşılan “B, Ç, T, K, S, T, Y” ünsüzlerinin her dönemde belirgin bir şekilde kelime başında sık kullanıldığı, Eski Türkçe döneminin ardından bu ünsüzlerin dışındaki ünsüzlerin de kelime başında yoğun olarak karşılaşıldığı, bu konudaki ilk belirtilerin ise Eski Türkçenin son dönemi olan Karahanlı Türkçesi dönemiyle başladığı ifade edilmiştir. 8971 kelime içerisinde K ünsüzünün 1173, B ünsüzünün 1088, T ünsüzünün ise 830 kullanım sıklığı ile ilk üç sırayı almakta olduğu belirtilmiştir. Fakat Köktürk Türkçesinde kelime başında en çok kullanılan ünsüzler Osmanlı Türkçesine gelindiğinde en az kullanım değeri olan ünsüzlere dönüşmüştür. Durukoğlu, bu dönüşümün sebebinin de ses değişmelerinin etkili olduğunu, Oğuz Türkçesinde /t-/ > /d-/ ve /k-/ > /g-/ değişimleri sebebiyle Eski Oğuz Türkçesi, Osmanlı Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde t ünsüzünün yerini d ünsüzüne, k sesinin yerini g sesine bıraktığı için bu dönemlerde d ve g ünsüzleri diğer dönemlere göre daha kesif, t ve k ünsüzleri ise daha az görüldüğünü belirtmiştir.

Başlık ve içerik birbiriyle örtüşmekle birlikte kitabın işlenişi başarılıdır. Giriş olmaya meyyal olan bilgiler karmaşıklığa yer verilmeden belli bir düzen halinde açıklayıcı bir şekilde ele alınmakla birlikte yazarın üslubu anlaşılır, sade ve yalındır. Köktürk Türkçesinden Türkiye Türkçesine kadar birçok dönem olduğu ve sekiz ünlüye ek “ng, ny, lt, nç, nt” gibi çift ünsüzlerle birlikte yirmi altı ünsüzün kullanımının yoğunluğundan bahsedildiği için akılda tutulması zor bilgiler bulunmaktadır; fakat bunların hepsinin grafiklerle açıklanması kitabın anlaşılabilirliğini desteklemiştir. Anlatılan bilgiler çizgelerle gösterilmesinin yanı sıra çizgenin hemen altında seslerin kullanımının yüzde oranları da verilmiştir. 8971 kelimedeki ünlüler sözcük başında yüzde olarak örnek verilirse A: %9,263; E: %4,603; I: % 0,468; İ: %4,458; O: %4,815; Ö: % 2,162; U: % 1,928; Ü: %1,359 kullanım değerine sahiptir. Bu bilgiler sonucunda kelime başında en çok A, en az I ünlüsünün kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Her dönemde birçok farklı eserden 8971 kelimenin incelemesinde bulunan bu eserin büyük bir emeğin ürünü olduğu aşikârdır. Gerek anlatılanların grafiklerle desteklenmesi gerekse yeri geldiğinde dönemler arasında karşılaştırmada bulunulması hafızada kalmasını kolaylaştırmıştır. Ayrıca bazı dönemlerde seslerin kullanımına hangi kelimelerde rastlanıldığına ilişkin örnekler vermesi açısından da bilgilendirici bir çalışmadır. Ancak bu olumlu taraflarının yanında kitap bir noktadan sonra yazılardan değil grafiklerden ibaret olmuştur. Kitabın önemli bir eksikliği de var olup olmadığı yüzyılı aşkın süredir tartışılmakla birlikte varlığını artık çoğu araştırmacının kabul ettiği kapalı /e/ sesinin çalışmada yer almamasıdır. Kapalı /e/, birçok tarihî ve çağdaş lehçelerde ya tek heceli kelimelerde ya da kelimenin ilk hecesinde bulunmaktadır. Durukoğlu'nun seçtiği *Nehcû'l-Ferâdis*, *Codex Cumanicus*, *Mukaddimetü'l-Edeb* ve *Muînü'l Mürîd* adlı eserlerde kapalı /e/ sesinin varlığını kabul eden araştırmalar bulunmasına rağmen çalışmaya dâhil edilmemiştir.

Okuyucu kitlesini lisansüstü öğrenciler ve akademisyenler oluşturan eser, bütün bu yönleri göz önüne alındığında ünlü ve ünsüzlerle ilgili yapılan çalışmalara katkı sağlamaktadır. Hülâsa bu çalışma, Türk dilinin ses tarihi hakkında detaylı bilgiler içermektedir.

Kaynakça

Durukoğlu, Gökçen (2021). *Tarihi Türk Lehçeleri ve Türkiye Türkçesinde Seslerin Kullanım Sıklığı -Grafiklerle-*. Ankara: Akademisyen Kitabevi.

“COPE–Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” ereve-sinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir:

Etik Kurul Belgesi: Bu alıřma için etik kurul belgesi gerekmemektedir.

ıkar atışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar atışması yoktur.

The following statements are made in the framework of “COPE–Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors”:

Ethics Committee Approval: *Ethics committee approval is not required for this study.*

Declaration of Conflicting Interests: *The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this article.*